

DOI: <https://doi.org/10.47960/2303-7431.20.33.2025.168>

UDK: 294.3

1(540)

Pregledni članak

Primljeno: 2. I. 2025.

Prihvaćeno: 12. V. 2025.

HRVOJE VUKOVIĆ

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religije, doktorand

hrvojevukovich@yahoo.com

DAMASIJEV POJAM JASTVA I BUDISTIČKI POJAM ANATTA

Sažetak

Ovaj članak bavi se usporedbom između Damasijeva pojma *jastva* i budističkoga pojma *anatta*, istražujući sličnosti i razlike između ovih koncepata iz perspektive neuroznanosti i filozofije. Analizira se Damasijev pristup *jastvu* kao dinamičkomu, biološki uvjetovanu procesu, u kojemu ja nastaje kroz složene neurološke mehanizme. Usporedno s tim, budistička doktrina *anatta* naglašava prolaznost i uvjetovanost *ja*, odbacujući ideju trajne, nepromjenjive svijesti. Istraživanje pokazuje da obje teorije dijele zajedničku viziju *jastva* kao nestalnih pojava oblikovanih uvjetima u kojima se javljaju, unatoč njihovim različitim kulturnim i filozofskim okvirima. Zaključno se razmatraju potencijalne posljedice ove usporedbe za usklađivanje znanstvenih i duhovnih pristupa u razumijevanju svijesti, uključujući i doprinos Nāgārjunine filozofije.

Ključne riječi: Damasijev pojam *jastva*; budizam; *anatta*; svijest; neuroznanost; filozofija uma; Antonio Damasio; Nāgārjuna

Review article

Received on January 2, 2025

Accepted on May 12, 2025

HRVOJE VUKOVIĆ

University of Zagreb, Faculty of Philosophy and Theology, doctoral student

hrvojevukovich@yahoo.com

DAMASIO'S CONCEPT OF *THE SELF* AND THE BUDDHIST CONCEPT OF *ANATTA*

Abstract

This paper explores the comparison between Damasio's concept of *the self* and the Buddhist concept of *anatta*, examining the similarities and differences between these concepts from the perspectives of neuroscience and philosophy. It analyzes Damasio's approach to *the self* as a dynamic, biologically conditioned process in which *the self* emerges through complex neurological mechanisms. In parallel, the Buddhist doctrine of *anatta* emphasizes the transience and conditioned nature of *the self*, rejecting the notion of a permanent, unchanging consciousness. The research reveals that both theories share a common view of *the self* as an impermanent and contextually shaped phenomenon, despite their different cultural and philosophical frameworks. In conclusion, the paper considers the potential implications of this comparison for integrating scientific and spiritual approaches to understanding consciousness are considered, including the contributions of Nāgārjuna's philosophy.

Keywords: Damasio's concept of *the self*; Buddhism; *anatta*; consciousness; neuroscience; philosophy of mind; Antonio Damasio; Nāgārjuna

Uvod

Teorije svijesti razmatraju se kroz filozofske, neuroznanstvene i duhovne okvire, a u posljednjim desetljećima sve više dolazi do usklađivanja ovih pristupa. Jedna od najistaknutijih neuroznanstvenih teorija svijesti dolazi od Antónija Damasija, koji u svojim radovima o svijesti, samosvijesti i *jastvu* predstavlja svjesnost kao dinamički tijek prožet i neodvojiv od bioloških, neuroloških i okolnih mehanizmima i čimbenika. S druge strane, budizam, kao filozofska i duhovna tradicija, nudi pojam *anatta* koji se odnosi na negaciju trajna, nepromjenjiva *jastva* i ističe nesupstancijalnost svih fenomena, uključujući svijest i osobnu identifikaciju. Iako potiču iz različitih kulturnih i filozofskih okvira, Damasijeva teorija svijesti i budistička doktrina *anatta* dijele niz sličnosti, osobito u vezi s razumijevanjem *jastva*¹ kao nestalne, uvjetovane i subjektivno oblikovane pojave. Cilj je ovoga članka istražiti te sličnosti i ukazati na moguće posljedice za usklađivanje neuroznanstvenih i duhovnih pristupa svijesti.

Iako potječu iz različitih filozofskih i kulturnih tradicija, obje teorije bave se pitanjem o prirodi *jastva* i svijesti, istražujući kako se oblikuje subjektivno iskustvo svijesti i na koji se način koncept *jastva* oblikuje kroz biološke procese.

Damasio preko svoje neuroznanstvene teorije prikazuje *jastvo* kao dinamički konstrukt, rezultat bioloških i emocionalnih zbivanja koji su uvjetovani promjenama u tijelu i okolini. Prema njegovoj teoriji *jastvo* nije postojani entitet nego je sam tijek koji se neprestano mijenja,

¹ U ovome se radu termin *jastvo* koristi kao prijevod engleskoga *self* te sanskrtskoga *ātman* i pālijskoga *atta*, radi jasnoće u usporedbi. Iako su izrazi *sopstvo* (prema slavenskoj leksičkoj osnovi) ili *sebstvo* (kao noviji filozofski neologizam) jezično precizniji u nekim okvirima, ovdje je zadržan širi filozofski termin *jastvo* koji omogućuje usporedbu različitih tradicija bez gubitka prepoznatljivosti u suvremenoj filozofiji uma. Važno je napomenuti da *ātman* u upanišadskoj tradiciji označava metafizički temelj bivstva, univerzalno sebe koje prožima sva bića, dok *ahamkāra* označava individualizirani ego, tj. funkciju poistovjećivanja s određenim oblicima iskustva. U tome smislu budistička kritika *atta* usmjerena je upravo na uvjerenje u trajno, nepromjenjivo *sebstvo* koje se prenosi kroz živote (osobito u vezi s pet *skandhi*). Upotreba termina *jastvo* u ovome radu nije normativna, nego deskriptivna i komparativna: ona služi za usporedno prikazivanje dvaju diskursa – neuroznanstvenoga i budističkoga – bez nametanja ontološke ili terminološke homogenosti.

neodvojiv od fizioloških zbivanja. Slično tomu, budizam kroz svoj pojam *anatta* ukazuje na to da *jastvo* nije trajno i nepromjenjivo, nego je proizvod međusobno povezanih i prolaznih zbivanja. U budističkome učenju uvjerenje u postojanje trajna *jastva* smatra se iluzijom koja doводи do patnje.

Metodološki pristup ovoga članka temelji se na teorijskoj analizi i usporedbi Damasijeva pojma *jastva* i budističkoga pojma *anatta*. Fokus je stavljen na ključne aspekte obaju pristupa, pri čemu se koristi metoda usporedna tumačenja i kritičke analize relevantnih tekstova. Usporedba nije ograničena samo na deskriptivno uspoređivanje nego uključuje i pokušaj identifikacije dubljih filozofskih i epistemoloških sličnosti i razlika između dvaju okvira. Ovaj pristup omogućava jasnoću u analizi te uočavanje potencijalnih točaka sinergije između neuroznanstvenoga i filozofskoga pogleda na *jastvo*. Uz to, oslanja se na recentne radove autora poput Evana Thompsona, Matthieua Ricarda i Wolfa Singera kako bi se dodatno osvijetlila područja u kojima se ova dva diskursa isprepliću.

Povezivanje neuroznanosti i budističkoga pojma *anatta*

Iako neuroznanstvena istraživanja i buddhističke filozofije dolaze iz različitih tradicija i metoda, u posljednjim se godinama razvija dijalog između njih, posebno u okviru razumijevanja *jastva* i svijesti. Razni autori pokušali su povezati neuroznanstvene teorije o *jastvu* s budističkom doktrinom *anatta*, koja negira postojanje trajna, nepromjenjiva *ja*. Ova teorijska povezivanja često dolaze iz područja neuroznanosti, kognitivne znanosti, filozofije uma, pa čak i s područja meditacije i prakse *mindfulness*, koja se koristi u budizmu.

Jedan od ključnih autora koji istražuje sličnosti između neuroznanstvenoga koncepta *jastva* i budističkoga *anatta* jest Evan Thompson.² U svome radu Thompson ističe kako neuroznanstveni uvidi

² Evan Thompson (rođen 1962.) profesor je filozofije na Sveučilištu British Columbia. Piše o kognitivnoj znanosti, fenomenologiji, filozofiji uma i međukulturnoj filozofiji, posebno o budističkoj filozofiji u dijalogu sa zapadnom filozofijom uma i kognitivnom znanošću.

potvrđuju budističku ideju da je *jastvo* konstrukcija, a ne postojani entitet. Thompson razmatra kako mozgovna zbivanja stvaraju iluziju *jastva* te kako takva iluzija proizlazi iz mentalnih, fizičkih i neuroloških zbivanja, sličnih onima koje opisuje budistička tradicija.³ On se, kao i Antonio Damasio, poziva na neuroznanstvena istraživanja koja ukazuju na to da mozak neprestano rekonstruira iskustva i percepcije, stvarajući osjećaj neprekinuta *jastva*, koji se zapravo sastoji od prolaznih mentalnih i fizioloških zbivanja.⁴

Matthieu Ricard i Wolf Singer također su istraživali sličnosti između neuroznanstvenih i budističkih stavova o svijesti i *jastvu*. U svojoj knjizi *Beyond the Self: Conversations Between Buddhism and Neuroscience* Ricard, budistički monah i molekularni biolog, i Singer, neuroznanstvenik, iznose zajedničke stavove o prirodi svijesti i *jastvu*. Ricard ističe kako budizam uči da *jastvo* nije postojano, nego je sastavljeno od različitih, međusobno povezanih zbivanja koja su uvjetovana okolinom i iskustvom. Neuroznanstveni uvidi, prema Singeru, pokazuju da se osjećaj *jastva* temelji na moždanoj konstrukciji koja uključuje različite kognitivne module, čime se potvrđuje budistička ideja da *jastvo* nije trajna stvarnost nego socijalni i psihološki konstrukt.⁵

Još jedan važan rad dolazi od Ricka Hansona⁶, koji u svojoj knjizi *Buddha's Brain* istražuje kako neuroznanstvena istraživanja podupiru budističku tvrdnju da se *jastvo* temelji na promjenjivim, često

³ Thompson koristi pristup neurofenomenologije kako bi pokazao da subjektivno iskustvo (poput meditativne prakse) i neuroznanstvena istraživanja mogu pružiti komplementarne uvide u prirodu *jastva*. On smatra da introspektivne metode, poput onih koje nalazimo u budizmu, mogu obogatiti znanstvene spoznaje.

⁴ Vidi Evan Thompson, *Waking, Dreaming, Being: Self and Consciousness in Neuroscience, Meditation, and Philosophy*, Columbia University Press, New York, 2015.

⁵ Vidi Matthieu Ricard i Peter Singer, *Beyond the Self: Conversations Between Buddhism and Neuroscience*, Columbia University Press, New York, 2017.

⁶ Rick Hanson američki je neuroznanstvenik, psiholog i autor koji je poznat po svome radu na povezanosti između mozga i psihološke dobrobiti te istraživanjima o tome kako praksa svjesnosti i meditacije može pozitivno utjecati na mentalno zdravlje i emocionalnu ravnotežu. Njegova je najpoznatija knjiga *Hardwiring Happiness: The New Brain Science of Contentment, Calm, and Confidence*, u kojoj se usredotočuje na to kako koristiti neuroplastičnost za stvaranje trajnih promjena u mozgu koje dovode do većega osjećaja sreće i unutarnje ravnoteže.

nesvjesnim procesima. Hanson se usmjerava na neuroplastičnost mozga, sugerirajući da praksa meditacije može dovesti do promjena u mozgu koje smanjuju identifikaciju s *jastvom* kao postojanim entitetom i omogućuju veći osjećaj slobode od unutarnjih konflikata i negativnih obrazaca mišljenja.⁷

Ovi autori i njihovi radovi predstavljaju temeljne točke u razumijevanju kako se neuroznanstvena istraživanja mogu povezati s budističkim učenjima, konkretno u vezi s iluzijom postojana *jastva* i ulogom meditacije u prepoznavanju prolaznosti toga *jastva*. Dijalog između neuroznanosti i budizma nudi interdisciplinarni pristup koji može obogatiti naše razumijevanje svijesti, identiteta i subjektivna iskustva.

Pojam *jastva* u Damasiojevoj teoriji svijesti

António Damasio, neuroznanstvenik poznat po svojim radovima na polju neurobiologije emocija i svijesti, razvija teoriju prema kojoj su svijest i *jastvo*, kao njezin integralni dio, rezultat bioloških procesa i neuroloških mehanizama koji se odvijaju u tijelu i mozgu i koji su od njih neodvojivi. Osnovna je pretpostavka Damasiojeva rada „da se procesi uma, uključujući i procese svijesti, temelje na aktivnosti mozga, da je mozak dio cijelog organizma i da je u neprekidnoj interakciji s tim organizmom, te da mi ljudi, unatoč upadljivim individualnim svojstvima koja svakoga od nas čine jedinstvenim, dijelimo slična biološka svojstva u pogledu strukture, organizacije i funkcija našeg organizma“⁸.

Damasio naglašava da *jastvo*, koje kroz neke svoje aspekte predstavlja protagonista subjektivna doživljaja svijesti, nije fiksni entitet, nego rezultat dinamičkih i evolucijskih procesa. Prema njegovoj teoriji svijest nastaje međudjelovanjem tijela, moždanih mapa stanja tijela, moždanih mapa samoga mozga koji doživljava te mape stanja tijela, emocija i refleksije. Osnovni problem teorije svijesti, tvrdi Damasio, jest upravo kako mozak usporedno sa stvaranjem mentalnih modela objekta stvara

⁷ Vidi Rick Hanson, *Buddha's Brain: The Practical Neuroscience of Happiness, Love, and Wisdom*, New Harbinger Publications, Oakland, 2009.

⁸ Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja – tijelo, emocije i postanak svijesti*, Algoritam, Zagreb, 2005., str. 21.

i osjet samoga sebe u tome činu spoznaje. Damasio rješavanje toga drugog problema također vidi u otkrivanju biološke podloge ljudske sposobnosti konstruiranja, pored mentalnih modela slika objekta i, dakle, mentalnih modela koji „automatski i prirodno prenose osjet samoga sebe u činu spoznavanja. Svijest (...) od svoje temeljne do najsloženije razine, jest objedinjeni mentalni model koji spaja objekt i jastvo“⁹.

Damasio pojam *jastva* raščlanjuje na tročlani proces. *Proto-ja* opisuje kao stanje aktivnosti unutar skupa moždanih struktura koje neprekidno i nesvjesno reprezentiraju stanje živoga tijela duž njegovih brojnih dimenzija. Stoga se može zaključiti da je *proto-ja* evolucijski i organizacijski nesvjesna preteča za sljedeće razine *jastva*, koje se u našem umu pojavljuju kao protagonisti svijesti: *temeljno ja* i *autobiografsko ja*.

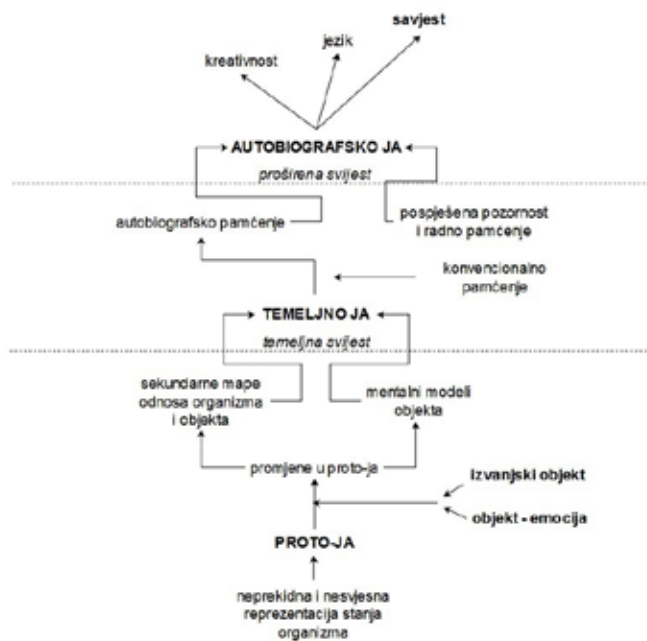
Proizvodnja pulsirajućega *temeljnog ja*, kao osnovnoga osjeta sebe u jednome trenutku i na jednome mjestu, u odnosu na velik broj objekata u međudjelovanju s organizmom jamči proizvodnju s objektom povezanih osjećaja, a zauzvrat takvi osjećaji grade snažan proces *jastva* koji pridonosi održavanju budnosti. Pulsovi temeljnoga *jastva* također daju stupnjeve vrijednosti slikama uzročnoga objekta, dajući mu tako više ili manje prisutnosti u umu. Ova diferencijacija tekućih slika organizira krajolik uma, oblikujući ga u odnosu na potrebe i ciljeve organizma.¹⁰

Nadalje, Damasio sam proces svijesti, usko vezan s procesom *jastva*, dijeli na dvije vrste svijesti koje odgovaraju dvjema vrstama *jastva*, kojima, pak, prethodi *proto-ja*. Iz *temeljne svijesti* izranja osjet sebe, dakle, *temeljno ja*, koje je prolazni entitet koji se neprekidno iznova stvara za svaki objekt koji stupa u međudjelovanje s mozgom. Iz *temeljnoga ja* nastaje *autobiografsko ja*, a ono se temelji na autobiografskome pamćenju, koje se neprekidno povećava tijekom života, a sastoji se od implicitnoga pamćenja brojnih slučajeva individualnoga iskustva iz prošlosti i predmnijevane budućnosti. Invarijantni vidovi osobne biografije oblikuju temelj autobiografskog pamćenja. Autobiografsko pamćenje neprekidno se povećava tijekom života, no može se djelomično preoblikovati kao

⁹ Isto, str. 24.

¹⁰ Damasio *jastvo* svrstava među jednostavne biološke pojave koje čovjek dijeli s ostalim živim bićima.

odraz novih iskustva. Skupovi upamćenih pojedinosti koji opisuju identitet i osobu mogu se reaktivirati kao neuralni model i učiniti eksplicitnim u obliku slike, kada god je to potrebno. Svaka reaktivirana memorija djeluje kao „nešto-što-će-biti-spoznato“ i stvara vlastitu pulsaciju temeljne svijesti. Rezultat je autobiografsko ja kojega smo svjesni.¹¹

Slika 1. – Proces jastva

Svijest, prema Damasioju, uvijek je uvjetovana unutarnjim i vanjskim čimbenicima koji se neprestano mijenjaju, čime je negirana ideja o postojanju trajna, nepromjenjiva *jastva*.¹² Ovaj pristup rezonira s filozofskim razmatranjima svijesti u neuroznanosti, kao što je to formulirao Christof Koch koji također zagovara biološke temelje svijesti.¹³

¹¹ Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja – tijelo, emocije i postanak svijesti*, Algoritam, Zagreb, 2005., str. 37.

¹² Vidi António Damasio, *Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain*, New York, Pantheon Books, 2010.

¹³ Vidi Christof Koch, *Consciousness: Confessions of a Romantic Reductionist*, Cambridge, MA, MIT Press, 2012.

Budistički pojam *anatta*

Pojam *anatta* potječe iz budističke filozofije gdje označava *nejastvo* ili *nesamosvijest*. To je jedan od temeljnih pojmova u učenju o četirima plemenitim istinama i osmerostrukome putu. *Anatta* je suprotnost pojmu *atta* ili *ātman*, koji označava *ja* ili *samosvijest*. Dakle, pojam *anatta* odnosi se na doktrinu koja negira postojanje trajna, nepromjenjiva *ja-stva* ili duše. Prema budističkomu učenju *jastvo* nije fiksni entitet, nego se temelji na vezivanju za pet područja iskustva poznatih kao *skandhe*, koje u ranim tekstovima nisu definirane kao ontološke cjeline, nego kao polja na koja se usmjerava prisanjanje (*upādāna*).¹⁴ Budizam smatra da je svaki fenomen, uključujući ljudsku osobnost, prolazan i uvjetovan te da je uvjerenje u postojanje trajna *jastva* izvor patnje.¹⁵ Umjesto toga budizam promiče razumijevanje svijesti kao procesa koji se neprestano mijenja i koji je nesputan bilo kakvim trajnijim entitetima.

U *Anattalakkhaṇa Sutti* (SN 22.59) stoji: „Bilo koji oblik, osjećaj, percepcija, ustrojica svijesti ili svijest, bez obzira na to jesu li prošli, budući ili sadašnji, unutarnji ili vanjski, grubi ili suptilni... sve treba promatrati ispravnim razumijevanjem: ‘Ovo nije moje, ovo nisam ja, ovo nije moje jastvo.’”¹⁶ Ova izjava ističe da svi aspekti osobnoga iskustva nisu trajni, čvrsti identiteti, nego su uvjetovani i prolazni skupovi pojava. Time se potiče uvid u nesupstancijalnost *jastva* i razgradnja pogrešna poistovjećivanja sa *skandhama*.

Ova doktrina predstavlja temelj budističkoga učenja o trima obilježjima postojanja (*tilakkhana*): nestalnosti (*anicca*), patnji (*dukkha*) i *nejastvu* (*anatta*), a služi za razbijanje iluzije o trajnome *jastvu*, što vodi prema oslobođenju od patnje. *Anatta* u budizmu ne samo da razbija

¹⁴ U *Anattalakkhaṇa Sutti* (SN 22.59) Buddha izlaže da se oblik (*rūpa*), osjećaji (*vedanā*), percepcije (*saññā*), ustrojice svijesti (*saṅkhārā*) i svijest (*viññāṇa*) moraju promatrati ispravnim razumijevanjem: „Ovo nije moje, ovo nisam ja, ovo nije moje jastvo.” Time *skandhe* nisu prikazane kao supstancijalne cjeline, već kao polja na koja se usmjerava prisanjanje (*upādāna*), što generira zabludu o *jastvu*. Vidi *Saṃyutta Nikāya* 22.59, prijevod Bhikkhu Bodhi, SuttaCentral, <https://suttacentral.net/sn22.59/en/bodhi>, (5. V. 2025.)

¹⁵ Vidi Walpola Rahula, *What the Buddha Taught*, Grove Press, New York, 1974. i Rupert Gettin, *The Foundations of Buddhism*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

¹⁶ *Anattalakkhaṇa Sutta*, SN 22.59, pristupljeno 25. studenoga 2023., <https://suttacentral.net/sn22.59/en/bodhi>.

iluziju postojanja trajnoga identiteta nego omogućava i oslobađanje od osobne identifikacije i patnje koja proizlazi iz nje.

Doktrina *anatta*, kao ključan element budističkoga učenja, također se razrađuje u radovima jednoga od najvažnijih budističkih filozofa, Nāgārjune.¹⁷ U svojem djelu *Mūlamadhyamakakārikā* (prijevod: *Stihovi o korjenitom srednjem putu*) Nāgārjuna analizira prazninu (śūnyatā), ističući da sve stvari, uključujući svijest, nemaju inherentnu egzistenciju, što ih čini nestalnim i uvjetovanim.¹⁸ Prema njegovu učenju, kao i prema kanonskim tekstovima na pāliju, svijest i osobnost nisu trajni identiteti, nego su samo prolazne formacije koje uvjetovano nastaju. Ovaj uvid u uvjetovanost i prazninu također je usmjeren razbijanju iluzije o trajnome *ja*, što je ključan element na putu prema oslobođenju od patnje.¹⁹

U tome okviru *anatta* ukazuje na to da je osjećaj postojanja *ja* samo iluzija, rezultat međusobno povezanih i prolaznih procesa. Ovaj pogled na *jastvo* kao nestalan i uvjetovan fenomen sličan je Damasijevu stavu da je *jastvo* dinamički konstrukt koji nastaje kao rezultat neurobioloških

¹⁷ Nāgārjuna (oko 150. – 250. n. e.) jedan je od najvažnijih filozofa mahajanskoga budizma, poznat po razradi doktrine śūnyatā (praznine) i osnivanju škole *Madhjamaka* (srednji put). Smatra se ključnom figurom u razvoju budističke filozofije, osobito zbog kritike esencijalizma i promišljanja o praznini kao temeljnemu aspektu svih fenomena. Njegovi spisi, poput *Mūlamadhyamakakārikā* (*Stihovi o korjenitom srednjem putu*), bave se logičkim i filozofskim argumentima protiv postojanja inherentne prirode stvari, što je u skladu s budističkim učenjem o prolaznosti i nepostojanju trajnoga *jastva*.

¹⁸ Vidi: Nāgārjuna, *Mūlamadhyamakakārikā*, prijevod Jay L. Garfield: *The Fundamental Wisdom of the Middle Way: Nāgārjuna's Mūlamadhyamakakārikā*, Oxford: Oxford University Press, 1995.

¹⁹ Damasijev koncept *autobiografskoga ja* temelji se na ideji da se osjećaj identiteta oblikuje kroz skup prošlih iskustava, sjećanja i anticipacija budućnosti. To *jastvo* nije fiksna esencija, nego složena izgradnja koja se kontinuirano obnavlja i prilagođava. *Autobiografsko ja* proizlazi iz neprestana procesa u kojemu mozak integrira senzorne informacije, emocije i iskustva u dinamičku narativnu strukturu. Ono je podložno promjenama, ovisno o okviru i novim iskustvima, što Damasio opisuje kao nužnost za preživljavanje i prilagodbu organizma. Ovaj koncept ima izravnu poveznicu s Nāgārjuninom filozofijom praznine (śūnyatā), osobito u okviru uvjetovanosti (*pratītyasamutpāda*) i dekonstrukcije *jastva*. Nāgārjuna tvrdi da nijedan fenomen, uključujući predodžbu o sebi, nema inherentno, neovisno postojanje. Sve je uvjetovano međusobnim odnosima i kontekstualnim čimbenicima. Predodžbe o *jastvu*, prema Nāgārjuni, nisu ništa drugo nego mentalne konstrukcije koje proizlaze iz skupa uvjetovanih iskustava, percepcija i društvenih normi.

procesa, koji su sami po sebi podložni promjenama.²⁰ Također, spomenuti budolog Rupert Gethin ističe da *anatta* predstavlja temeljnu istinu o prirodi postojanja, što može biti povezano s Damasijevim pogledom na svijest kao fenomen čiji su začeci inherentni životu.²¹ Budizam također ukazuje na to da svijest nije fiksna, nego je rezultat međudjelovanja tijela, uma i okoline, što se u neuroznanstvenoj terminologiji može usporediti s Damasijevim modelom koji ističe da svijest nije rezultat stabilna subjekta, nego u prethodnome poglavlju opisana dinamičkog procesa.²²

Sličnosti između Damasijeve teorije i budističkoga pojma *anatta*

1. Nestalnost *jastava*

Temeljna sličnost između Damasijeve teorije i budističkoga pojma *anatta* razumijevanje je *jastva* kao nestalna i uvjetovana fenomena. Damasio tvrdi da *jastvo* nije trajan entitet, nego je rezultat dinamičnih procesa u tijelu i mozgu. Prema njemu *jastvo* se stalno mijenja ovisno o međudjelovanju mozga s tijelom i okolinom, emocionalnim i fiziološkim stanjima, što je u skladu s budističkim učenjem da *jastvo* nije postojano, nego se sastoji od prolaznih iskustava i stanja.

²⁰ Vidi Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja – tijelo, emocije i postanak svijesti*, Algoritam, Zagreb, 2005.

²¹ Damasio navodi: „Dakle, prema onome što ja vidim, činjenica postojanja prethodila je činjenici mišljenja. (...) dolaskom na svijet mi započinjemo s postojanjem, razvijamo se, i tek kasnije, mislimo. Najprije jesmo, a onda mislimo, i mislimo samo onoliko koliko jesmo jer misao zapravo proistječe iz strukture i funkcije organizma.“ Antonio Damasio, *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, New York: Penguin Books, 1994., str. 248.

²² Nadalje, postoje filozofske spekulacije koje sugeriraju da bi kvantna fizika mogla imati ulogu u objašnjenju svijesti. Na primjer, teorija kvantne svijesti, kao što je *Orchestrated Objective Reduction* (Orch-OR), koju su razvili Roger Penrose i Stuart Hameroff, sugerira da kvantni procesi u mikrosvjetlu mogu biti temeljni za našu svijest. Ove teorije impliciraju da bi svijest mogla biti dublje povezana s kvantnim fenomenima, što bi bilo u skladu s Damasijevim pogledom na svijest kao uvjetovanu procesima u mozgu, dok bi *anatta* ukazivao na to da svijest (kao i kvantna stanja) nije fiksirana, nego nestalna i uvjetovana.

2. Subjektivnost svijesti

Damasio naglašava da svijest i *jastvo* nastaju kroz subjektivne percepcije koje su oblikovane biološkim mehanizmima. Isto tako, budizam prepoznaje da svijest nije nešto što postoji izvan nas, nego je subjektivan doživljaj koji nastaje iz percepcije i unutarnje povezanosti sa svijetom. Dakle, prema njima *jastvo* je rezultat subjektivna iskustva koje se razvija kroz proces.

3. Evolucija i uvjetovanost

Damasio vjeruje da je svijest rezultat evolucije, nastale kroz prilagodbu bioloških sustava za preživljavanje. Budizam također naglašava međusobnu povezanost svih fenomena i uvjetovanost postojanja. Iako je Damasio usmjeren na biološke procese, a budizam na duhovnu povezanost, oba pristupa smatraju da je *jastvo* rezultat međudjelovanja s vanjskim svijetom i da nije neovisno postojanje, nego ovisno o postojanju.

4. Prolaznost i uvjetovanost

U budizmu *anatta* implicira prolaznost svih stvari, uključujući *jastvo*, što znači da ništa nije trajno, nego je uvijek uvjetovano i podložno promjenama. Damasio dijeli ovaj stav u smislu da je *jastvo* rezultat dinamičkoga procesa u kojemu se tijelo, percepcija, emocije i refleksija, međusobno prožeti, neprestano mijenjaju. Prema Damasiju svijest nije nešto što postoji odvojeno od vanjskih čimbenika, nego je usko povezana s biološkim i fiziološkim procesima koji se stalno mijenjaju.

Zaključak: Usklađivanje, razlike i mogući pravci dijaloga

Ovaj članak istražio je sličnosti između pojma *jastva* u teoriji Antonija Damasija i budističkoga pojma *anatta*, unatoč njihovim različitim kulturnim i filozofskim okvirima. Oba pristupa dijele temeljno razumijevanje *jastva* kao nestalna i uvjetovana fenomena koji nije fiksni entitet. U Damasijevu modelu *jastvo* nastaje kroz složene međuodnose

bioloških, emocionalnih i kognitivno-perceptivnih procesa, oblikovanih međudjelovanjima između mozga, tijela i okoliša. S druge strane, budistička doktrina *anatta* ukazuje na to da je *jastvo* rezultat pogrešne identifikacije s uvjetovanim pojavama i da je razotkrivanje te zablude ključan korak prema oslobođenju od patnje.

Ontološke i metodološke razlike unatoč sličnostima

Unatoč tematskoj srodnosti u prikazu *jastva* kao nestalna i uvjetovana važno je istaknuti duboke ontološke i metodološke razlike između dvaju pristupa. Damasio, kao predstavnik neuroznanstvenoga diskursa, promatra *jastvo* kao adaptivni neurobiološki konstrukt, koristan za preživljavanje i socijalnu orijentaciju. Njegov model ostaje unutar empirijske ontologije: iako *jastvo* nije supstancijalno, ono je funkcionalno realno i neophodno za svijest.

Suprotno tomu, budistička doktrina *anatta* nije tek ontološka tvrdnja o nepostojanju trajna *jastva*, nego duhovno-didaktička praksa ukidanja iluzije o *ja*. *Anatta* nije teorija o jastvu, nego sredstvo oslobođenja (*vimutti*) od patnje uvjetovane identifikacijom s pet *skandhi*. Dok Damasi-jev model teži razumijevanju i zadržavanju djelatnoga *jastva*, budizam traži njegovo radikalno razotkrivanje i ukidanje.

Nāgārjuna kao korektiv neurobiološke ontologije

U okviru ranije izložene usporedbe filozofija Nāgārjune može se sagledati kao filozofski korektiv Damasi-jevu prikazu *jastva*. Iako se u tekstu izravno ne ulazi u tehničke aspekte njegove doktrine *praznine*, naznačeno je da Nāgārjuna u djelu *Mūlamadhyamakakārikā* tematizira nestalnost i uvjetovanost svih pojava, uključujući i svijest. Budući da Damasi-jev model, unatoč svojoj dinamičnosti, ipak zadržava *jastvo* kao djelatnu i strukturiranu kategoriju, Nāgārjunina misao može se promatrati kao filozofski kontrapunkt: njezin naglasak nije na očuvanju kontinuiteta *jastva*, nego na razotkrivanju iluzije njegove trajnosti.

Dok Damasio prikazuje *jastvo* kao biološki uvjetovanu konstrukciju korisnu za prilagodbu i subjektivno iskustvo, Nāgārjuna nudi kritički

uvid u samu potrebu da se jastvo uopće oblikuje kao stabilna jedinica. Iz takva kontrasta proizlazi filozofska napetost: je li jastvo fenomen koji treba objasniti i prihvatiti ili iluzija koju treba nadvladati? U tome smislu usklađivanje ovih pogleda otvara prostor za dublje promišljanje ne samo svijesti nego i vrijednosti koje povezujemo s idejom osobnoga identiteta.

Iluzornost jastva: djelatna i soteriološka perspektiva

Ključno pitanje koje prožima oba pristupa jest: Je li jastvo iluzija? Za Damasija jastvo je „činjenična“ svrhovitost – korisna iluzija ukorijenjena u biologiji. Za budizam to je štetna zabluda koja se mora nadvladati. Ta razlika otkriva ključnu napetost: što ako je ono što pomaže organizmu da preživi ujedno i ono što ga drži vezanim za patnju? Damasio ovdje nudi opis, dok budizam nudi terapiju.

Praktične posljedice i put prema usklađivanju

Unatoč tim razlikama oba pristupa nude vrijedne uvide u dinamiku subjektivna iskustva. Usporedba pokazuje da neuroznanost i budizam, iako metodološki razdvojeni, mogu biti komplementarni u razvijanju metoda za jačanje introspektivne svijesti i smanjenje psihološke patnje.

Meditativne prakse, ukorijenjene u budističkoj soteriologiji, mogu biti promatrane kao praktična sredstva za primjenu Damasijevih uvida o plastičnosti *jastva*. Time se otvara prostor za razvoj interdisciplinarnih pristupa u području mentalnoga zdravlja, edukacije i kontemplacije. Kao što Ricard i Singer pokazuju, dijalog između znanosti i duhovnosti može produbiti naše razumijevanje svijesti – ne samo kao fenomena nego i kao puta prema oslobođenju.

Literatura

BHIKKHU BODHI (prev.), „Anattalakkhaṇa Sutta“, Saṃyutta Nikāya 22.59, SuttaCentral, <https://suttacentral.net/sn22.59/en/bodhi/>, (25. XI. 2024.)

- DAMASIO, ANTONIO, *Osjećaj zbivanja, Tijelo, emocije i postanak svijesti*, Algoritam, Zagreb, 2005.
- DAMASIO, ANTÓNIO, *Self Comes to Mind, Constructing the Conscious Brain*, Pantheon Books, New York, 2010.
- DAMASIO, ANTONIO, *Descartes' Error, Emotion, Reason, and the Human Brain*, Penguin Books, New York, 1994.
- GETHIN, RUPERT, *The Foundations of Buddhism*, Oxford University Press, Oxford, 1998.
- HANSON, RICK, *Buddha's Brain, The Practical Neuroscience of Happiness, Love, and Wisdom*, New Harbinger Publications, Oakland, 2009.
- KOCH, CHRISTOF, *Consciousness, Confessions of a Romantic Reductionist*, MIT Press, Cambridge, MA, 2012.
- NĀGĀRJUNA, *Mūlamadhyamakakārikā*, JAY L GARFIELD (prev.), *The Fundamental Wisdom of the Middle Way, Nāgārjuna's Mūlamadhyamakakārikā*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
- RAHULA, WALPOLA, *What the Buddha Taught*, Grove Press, New York, 1974.
- RICARD, MATTHIEU – SINGER, WOLF, *Beyond the Self, Conversations Between Buddhism and Neuroscience*, Columbia University Press, New York, 2017.
- THOMPSON, EVAN, *Waking, Dreaming, Being, Self and Consciousness in the Brain*, Columbia University Press, New York, 2015.